

وظیفه حکومت اسلامی نسبت به تأمین امنیت در فضای سایبر با تأکید بر بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی

سعید حسنی*

نورالله کریمیان کریمی**

چکیده

بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی بر وظیفه سنگین دستگاه‌های حکومتی نسبت به «ابزارهای رسانه‌ای پیشرفته و فراگیر» تأکید دارد؛ باتوجه به اینکه بسیاری از این رسانه‌ها در فضای سایبری فعالیت می‌کنند، واکاوی وظیفه یادشده با تأکید بر رسانه‌های سایبری، دارای نوآوری است. هدف پژوهش، پاسخ به این پرسش است که از منظر فقه سیاسی، وظیفه حکومت اسلامی نسبت به تأمین امنیت در فضای سایبر کدام است و جایگاه این وظیفه در بیانیه گام دوم چیست؟ بنابراین با جستجو در منابع کتابخانه‌ای؛ مستندات حکم به وجوب تأمین امنیت همه‌جانبه در فضای سایبر توصیف و با رویکرد فقه حکومتی تحلیل شده و دیدگاه مقام معظم رهبری پیرامون امنیت فضای سایبر، در منظومه فکری ایشان بررسی شده؛ تا جایگاه این وظیفه در بیانیه مشخص گردد. در نتیجه، ایجاد امنیت همه‌جانبه در فضای سایبر بر حکومت اسلامی واجب دانسته شده که مشمول مطالبه جدی بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی نیز می‌باشد.

واژگان کلیدی

بیانیه گام دوم انقلاب، امنیت فضای سایبر، ابعاد امنیت، فقه سیاسی، فقه حکومتی.

*. استادیار گروه معارف و تربیت اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، اراک. (نویسنده مسئول)
shahidmohammad.4101365@gmail.com
n.karimian@araku.ac.ir

**. عضو هیئت علمی گروه معارف اسلامی دانشگاه اراک.
تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۵/۵
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۲

مقدمه

در چهلمین سالگرد انقلاب اسلامی، بیانیه مهمی از سوی رهبر انقلاب اسلامی، آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی) صادر گردید، که همانند سایر سیاست‌های کلی ابلاغ‌شده از سوی ایشان، براساس وجوب اطاعت از ولی‌امر، لازم‌الاجرا است. در توصیه دوم این بیانیه که پیرامون اخلاق و معنویت است، بر وظیفه سنگین دستگاه حاکمیت نسبت به برنامه‌ریزی برای مدیریت ابزارهای رسانه‌ای پیشرفته و فراگیر تأکید شده است. ایشان در دومین توصیه بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی می‌فرماید:

ابزارهای رسانه‌ای پیشرفته و فراگیر، امکان بسیار خطرناکی در اختیار کانون‌های ضدّ معنویت و ضدّ اخلاق نهاده است و هم‌اکنون تهاجم روزافزون دشمنان به دل‌های پاک جوانان و نوجوانان و حتی نونهالان با بهره‌گیری از این ابزارها را به چشم خود می‌بینیم. دستگاه‌های مسئول حکومتی در این باره وظایفی سنگین برعهده دارند که باید هوشمندانه و کاملاً مسئولانه صورت گیرد. این البته به معنی رفع مسئولیت از اشخاص و نهادهای غیرحکومتی نیست. در دوره پیش‌رو باید در این باره‌ها برنامه‌های کوتاه‌مدت و میان‌مدت جامعی تنظیم و اجرا شود. (خامنه‌ای، بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی: ۷)

بخش مهمی از رسانه‌های فراگیر در بستر فضای سایبر فعالیت می‌کنند و لذا بخشی از مطالبات ایشان در این توصیه به مدیریت فضای سایبر مربوط می‌شود. در این پژوهش تنها در مورد رسانه‌های سایبری بحث می‌گردد.

آنچه ضرورت این پژوهش در مورد تفسیر بیانیه گام دوم را روشن‌تر می‌کند، این سوء‌برداشت احتمالی است که تأمین امنیت فضای سایبر، مشمول وظایف حکومت اسلامی و مسئولیت سنگین مذکور در بیانیه محسوب نشود و در تأیید این سلب وظیفه از حاکمیت نیز، احترام گذاشتن به آزادی مردم ذکر گردد؛ چراکه تأمین امنیت همه‌جانبه، ممکن است قدرت انتخاب و نحوه فعالیت مردم در فضای سایبر را محدود کند. براساس این مبنا، دیدگاه فوق، مطالبه بیانیه گام دوم در مورد مدیریت فضای سایبر را به افزایش سرعت و امکانات اینترنت و همچنین تولید محتوای ارزشی در مقابل تولیدات ناهنجار و کانون‌های ضدّ معنویت تفسیر می‌کند؛ و به فضای سایبری رهاشده فعلی افتخار می‌کند (خامنه‌ای، بیانات در دیدار نوروزی، ۱۴۰۰/۱/۱)؛ تا مردم بتوانند از مطالب مفید علمی، فرهنگی و اخلاقی استفاده کنند و به آسانی تجارت نمایند. البته اگر کسی از چاقوی دولبه استفاده ممنوع می‌کند، مرتکب خطا شده و اگر آن کار ممنوع، جرم‌انگاری شده باشد، تعقیب قانونی می‌شود، هرچند ارتقاء سواد رسانه‌ای مطلوب است و آحاد جامعه به آن توصیه می‌شوند. و به نظر می‌رسد،

بررسی اندیشه سیاسی مقام معظم رهبری در این موضوع و مستندات فقهی پیرامون آن نقش مهمی در تفسیر این بخش از بیانیه دارد.

در تفسیر مطالبه جدی ایشان در بیانیه گام دوم، فرضیه تحقیق عبارت است از: وجوب ایجاد امنیت همه‌جانبه فضای سایبر بر حکومت اسلامی که بخشی از مطالبه مقام معظم رهبری در توصیه دوم از بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی است. و روش پژوهش حاضر این گونه است که دیدگاه ایشان در مقوله ابعاد امنیت و امنیت فضای سایبر در بیانات و سیاست‌های ابلاغی از سوی ایشان مرور می‌شود و متناسب با ابعاد امنیت فضای سایبر، به جستجوی مستندات فقهی به جهت حکم تکلیفی به وجوب ایجاد امنیت فضای سایبر توسط حکومت اسلامی پرداخته می‌شود تا براساس گزاره‌های فقه سیاسی، یک بخش از مطالبات ولی فقیه در بیانیه گام دوم، بر مطالبه ایجاد امنیت کامل و جامع در فضای سایبر تفسیر گردد.

با این توضیحات، سؤال اصلی تحقیق عبارت است از: «از منظر فقه سیاسی وظیفه حکومت اسلامی نسبت به تأمین امنیت در فضای سایبر چیست و این وظیفه در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی چه جایگاهی دارد؟» سؤالات فرعی تحقیق عبارتند از: «مستندات فقهی وظیفه حکومت اسلامی در مورد تأمین امنیت در فضای سایبر کدام است؟»؛ «در سیاست‌های ابلاغی از سوی مقام معظم رهبری در مورد فضای سایبر، امنیت چه جایگاهی دارد و شامل چه اقسامی می‌شود؟»؛ «تأمین امنیت در فضای سایبر در بیانیه گام دوم انقلاب چه جایگاهی دارد؟»؛ «چه راهکارهایی جهت تأمین امنیت فضای سایبر پیشنهاد می‌شود و این راهکارها چه انواعی دارند؟».

پیشینه تحقیق

از نیمه دوم قرن بیستم و با انحطاط ابعاد مختلف امنیت در سطح بین‌الملل، مطالعات پیرامون امنیت رو به گسترش است (لکزایی، ۱۳۹۴: ۸)؛ و از آنجاکه انواع درهم‌تنیده امنیت در حکومت اسلامی مطلوب است (سید باقری، ۱۳۹۷: ۲۷)؛ پژوهشگران فقه سیاسی، پیرامون وظایف حکومت اسلامی در تأمین تمام ابعاد امنیت در فضای فیزیکی، مطالعات گسترده‌ای انجام داده‌اند که در مجلات علمی علوم سیاسی و فقه سیاسی به رشته تحریر درآمده و منتشر شده‌اند. (ر. ک: لکزایی و فاضلی، ۱۳۹۷: ۱۱۲؛ ورعی، ۱۳۹۷: ۱۲۶؛ حاج‌زاده و دیگران، ۱۳۹۵: ۵۷؛ شریعتمدار جزایری، ۱۳۷۹: ۷)

در حوزه مدیریت رسانه مخصوصاً در فضای سایبری، تحصیلات در مقطع دکتری در دانشگاه‌های ایران به تازگی و در دهه اخیر شروع شده است؛ البته پژوهش‌هایی در زمینه اخلاق

زیستن در فضای سایبری و مبانی حقوقی و فقهی حریم خصوصی افراد و پالایش توسط حکومت، در مراکزی همچون مرکز مطالعات راهبردی فضای مجازی دانشگاه جامع امام حسین (ع) انجام گرفته و برخی پژوهش‌ها در مجلات علمی به چاپ رسیده است (ورعی، ۱۳۹۷: ۱۱۸؛ حسینی و برزویی، ۱۳۹۶؛ طباطبایی و لیالی، ۱۳۹۷: ۸۷؛ اسماعیلی و نصراللهی، ۱۳۹۵: ۱۰) همچنین در فصل سی‌ام قانون مجازات اسلامی به جرایم رایانه‌ای پرداخته شده و مجازات‌هایی مرتبط با جرائم در فضای سایبر بیان گردیده که می‌توان این جرم‌انگاری‌ها را زیر مجموعه اخلاق به ابعاد از امنیت دانست. مانند: امنیت اطلاعات سرّی ملی و شخصی (مواد ۷۲۹ و ۷۴۰)، امنیت روانی و امنیت و آسایش عمومی (مواد ۷۴۶ و ۷۳۹)، امنیت اخلاقی (مواد ۷۴۲ و ۷۴۳)، امنیت جانی نسبت به تهدید، و ترغیب به خودکشی و اعمال خشونت‌آمیز (ماده ۷۴۳)، و امنیت حیثیت و آبرویی افراد. (مواد ۷۴۶ - ۷۴۴)؛ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱ / ۲ / ۱۳۹۲، فصل سی‌ام: ۳۳۶ - ۳۱۹)

بدیهی است که اکتفا به جرم‌انگاری و مجازات تنها یک بخش از وظایف حکومت اسلامی در بخش قضایی است که به‌وسیله تقنین و اجرای قوانین کیفری، تلاش می‌کند نسبت به اخلاک‌گری برخی آحاد جامعه به امنیت برخی دیگر، بازدارندگی ایجاد کند. آنچه مهم است، پیشگیری حکومت اسلامی از وقوع جرائمی است که اخلاق به امنیت محسوب می‌شوند؛ امری که در «رهنمود پیشگیری از جرم» سازمان ملل متحد نیز بر آن تأکید شده است. (محسنی، صوفی زمر، ۱۳۹۶: ۱۷۳)

بنابراین در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، تنظیم برنامه‌های جامع کوتاه‌مدت و میان‌مدت برای مدیریت رسانه‌های پیشرفته و فراگیر که مصداق بارز آنها، رسانه‌های سایبری است؛ ضروری دانسته شده است. نوآوری این پژوهش را می‌توان این نکته دانست که به تفسیر برخی ابعاد بیانیه مهم گام دوم انقلاب اسلامی می‌پردازد و تفسیر خود را براساس، دیدگاه‌های مقام معظم رهبری در مورد وظایف حکومت اسلامی در تأمین امنیت فضای سایبر، و همچنین از منظر فقه حکومتی انجام می‌دهد، چراکه اولاً: ایشان دارای منظومه فکری است و لذا می‌توان انتظارات مطرح‌شده در بیانیه را براساس دیگر فرمایشات ایشان معنا کرد؛ و ثانیاً: اندیشه‌های ولی‌فقیه، متأثر از فقا‌هت و مبانی اسلامی است.

مفاهیم تحقیق

۱. رسانه‌های سایبری

رسانه به معنای هر آن چیزی است که برای رساندن پیامی مورد استفاده قرار می‌گیرد و رسانه‌های

سایبری، ابزارهایی می‌باشند که با فناوری‌های جدید ساخته می‌شوند و در بستری موسوم به فضای سایبری به کار گرفته می‌شوند. فضای سایبر^۱ معادل دنیای مجازی^۲ قرار داده شده است. این واژه در کاربرد رایج آن در ایران بیانگر محیطی است که در بستر اینترنت ایجاد شده و دارای دو ویژگی اصلی اشتراک‌گذاری و تعامل اطلاعاتی است. به همین منظور به گستره فضای مجازی به اختصار «فاوا» (فناوری اطلاعات و ارتباطات) گفته می‌شود (شریفی‌دوست و واحد جوان، ۱۳۹۸: ۴) به عبارت دیگر محیطی غیرفیزیکی از ارتباطات تعاملی و فکری از طریق شبکه رایانه‌ای و بر بستر دیجیتال را فضای سایبر می‌خوانند (اسماعیلی و نصراللهی، ۱۳۹۵: ۸)

استفاده از لفظ مجازی به معنای غیرواقعی نیست و مجاز در این استعمال به معنای غیرفیزیکی است و لذا باید گفت: واقعیت مجازی و واقعیت فیزیکی (عاملی، ۱۳۹۰: ۲۴) و نکته دیگر اینکه ایجاد و اداره مسیرهای این ارتباطات سایبری یا همان فضای سایبر در اختیار حاکمیت هر کشوری است، هرچند تصمیم یک کشور بر این باشد که امکان استفاده مردم آن کشور، از بستر شبکه اینترنت جهانی که با اشراف آژانس امنیت ملی ایالات متحده آمریکا (NSA) اداره می‌شود را فراهم کند. (دفانس، ۱۳۸۲: ۴۳)

۲. فقه سیاسی

مرکب‌واژه «فقه سیاسی» به معنای بخشی از ابواب و مسائل دانش فقه است که به موضوعات سیاسی عنایت دارند؛ و درواقع یک گرایش تخصصی در مطالعات فقهی است. دانشی که هدفش تدبیر فضای سیاسی و اجتماعی جامعه است و گزاره‌های خود را به نصوص و منابع شرعی مستند می‌کند. (ایزدهی، ۱۳۹۴: ۱۵۵ و ۱۷۴) مرکب‌واژه دیگر که به نظر برخی مرادف فقه سیاسی است، «فقه حکومت» است. یعنی دانشی که متکفل بیان وظایف دستگاه حاکمیت و استنباط احکام شرعی تکلیفی و وضعی آن از منابع فقه می‌باشد. همان‌طور که «فقه افراد» وظایف مکلفین را در حیطه رفتارهای هر فرد انسان به‌طور معین معرفی می‌کند؛ هرچند ممکن است به شخصیت حقیقی و یا حقوقی افراد نظر داشته باشد. (ر. ک: مرتضوی‌نژاد و میرباقری، ۱۳۹۶: ۱۳۰ - ۱۲۶ و ۱۴۴) بنابراین تعریف، وظیفه تأمین امنیت توسط حکومت در مباحث فقه سیاسی بررسی می‌گردد.

۳. فقه حکومتی

مرکب‌واژه «فقه حکومتی» بیانگر یک رویکرد در استنباط فقهی است. رویکرد حکومتی در فقه، یک

1. cyber space.

2. virtual world.

نظریه درباره روش استنباط است و به فقیه توصیه می‌کند تا در مقام استنباط احکام فقهی با لحاظ مبانی همچون گسترش قلمرو دین به عرصه اداره جامعه، اجرای تمام احکام سعادت‌بخش اسلام در یک نظام حکومتی را مدّ نظر قرار دهد (ضیایی‌فر، ۱۳۹۰: ۷) در این رویکرد تمام احکام فقهی اعم از فقه عبادات (فقه الصلاة، فقه الحج و ...)، فقه معاملات (فقه التجاره، فقه النکاح و ...) و فقه حکومت (فقه القضا، فقه الجزاء، فقه الجهاد و ...) با نگرش حکومتی بررسی می‌شوند. بدین معنا که تأثیر احتمالی و حتمی هر حکم در کیفیت مطلوب اداره نظام معاش و معاد انسان‌های مهذب و تشکیل جامعه توحیدی لحاظ گردد؛ و هر فرد در قالب جامعه‌ای به هم پیوسته و در هویت جمعی آن نگریسته می‌شود. (مشکانی سبزواری و سعادت، ۱۳۹۲: ۱۰۶؛ غلامی و میر احمدی، ۱۳۹۳: ۸۶)

۴. امنیت

«امنیت» یک واژه عربی است که مصدر صناعی و از ریشه «أمن» می‌باشد؛ و به معنای آسودگی خاطر و داشتن طمئینه و عدم ترس، دلهره و نگرانی به کار می‌رود (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۱: ۱۳۳؛ مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۱: ۱۶۴) و در زبان فارسی نیز به همین معنا به کار رفته است. (حاجزاده و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۵۵)

«امنیت» در اصطلاح از معنای لغوی فاصله‌ای نگرفته و تنها با مصداق‌شناسی آن در گذر زمان و با توجه به «متعلق به» آن، از امنیت جانی، مالی و آبرویی به ابعاد گسترده‌ای همچون امنیت فکری، فرهنگی و مذهبی، روانی، قضایی، نظامی، زیست محیطی، شغلی و اقتصادی، سیاسی و ... توسعه یافته است. (بهرامی، ۱۳۸۲: ۳ - ۱؛ حاجزاده و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۶۸ - ۲۵۵)

به نظر می‌رسد خطر از دست دادن هرآنچه مطلوب انسان است، به‌نحوی او را آزرده‌خاطر و نگران می‌کند؛ و هرآنچه بقای آن امور مطلوب را تضمین می‌کند، به او آرامش و احساس امنیت می‌دهد. بنابراین بسته به ارزش‌گذاری و تعیین امور مطلوب با توجه به جهان‌بینی انسان اقسام امنیت، استقراء و تعیین می‌شوند. و گاهی تهدید متوجه جسم یا روح فرد، جامعه و یا ساختار حاکمیت اسلامی می‌شود و تفاوتی ندارد که این تهدید در فضای فیزیکی نمود یابد و یا در فضای سایبری.

مبانی نظری تحقیق

از اهداف و وظایف حکومت اسلامی تأمین امنیت فرهنگی متناسب با فرهنگ اسلامی است. براساس مبانی نظری اسلام، مهم‌ترین هدف از تشکیل حکومت، بسترسازی برای اقامه توحید فردی و اجتماعی و اجرای احکام الهی است که استقرار نظم، امنیت و عدالت از مقدمات ضروری آن

به‌شمار می‌روند؛ یعنی رسیدن به حیات طیب و گوارا تنها در گرو آبادانی حیات دنیوی نیست و آبادانی معنوی نیز از جمله اهداف حکمرانی است. (خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ۱۶۰ - ۱۵۵؛ ورعی، ۱۳۹۷: ۱۲۶ - ۱۲۲) شایان ذکر است دستیابی کامل به امنیت همه‌جانبه و توحید، در حکومت مهدوی علیه السلام تحقق خواهد یافت (صرامی، ۱۳۹۷: ۶۰ - ۵۷) به تعبیر دیگر در اندیشه اسلامی سیاست، خادم شریعت است و سیاست متعالیه به دنبال تربیت خلیفه الهی است. (لکزایی و دلیر، ۱۳۹۱: ۷۲) این دیدگاه در اصول کلی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران [فصل اول] (نظرپور، ۱۳۸۹: ۴۸ و ۷۸ - ۶۴)، انعکاس یافته است. درحالی‌که مبنای پیش‌گفته در تقابل کامل با نظریه‌های اومانستی و لیبرالیستی است. به این معنا که هدف اصلی حکومت غیر الهی، ایجاد رفاه و استفاده حداکثری از مواهب مادی و دنیوی است و تأمین معنویت دینی مردم مورد اهتمام نیست (ر. ک: شبان‌نیا، ۱۳۹۵: ۵۳ - ۴۳؛ واعظی، ۱۳۸۶: ۲۶ - ۲۱) و لذا با تفکر لیبرالی طراحی محصولات تکنولوژی و مدیریت استفاده از آنها به همراه پیوست فرهنگی سکولار انجام می‌شود.

در منظومه فکری مقام معظم رهبری، تأمین امنیت وظیفه مهم حکومت اسلامی است و اقسامی دارد. براساس پژوهش‌های گسترده‌ای که در آثار شفاهی و مکتوب آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله) صورت گرفته، منظومه بودن دیدگاه‌های ایشان به اثبات رسیده است. (ر. ک: خسروپناه و دیگران، ۱۳۹۸: ۴۴) در منظومه فکری ایشان در مقوله اهمیت امنیت و دفاع، امنیت به مثابه ضرورت وجود مستمر هوا برای تنفس انسان است؛ ایشان می‌فرماید: «اگر جامعه امنیت نداشته باشد، حالت اختناق پیدا می‌کند؛ مثل مجموعه‌ای که هوا در اختیار نداشته باشد. این، اهمیت امنیت است». (همان: ۱۰۰۲)

ایشان براساس انواع تهدیدات و تهاجمی که به امنیت مردم صورت می‌گیرد، امنیت را در دو دسته کلی نرم‌افزاری و سخت‌افزاری تقسیم نموده که هرکدام دارای زیر مجموعه‌هایی هستند. به‌طور مثال امنیت نظامی و انتظامی در حفظ جان و سلامت جسمی مردم، امنیت سخت‌افزاری‌اند و امنیت فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، قضایی و سیاسی، امنیت نرم‌افزاری هستند. ایشان امنیت فرهنگی را شامل امنیت اعتقادی و اخلاقی و امنیت اجتماعی را نیز شامل امنیت روانی، آبرویی و امنیت حریم خصوصی محسوب می‌کند. (همان)^۱

به نظر مقام معظم رهبری تأمین امنیت همه‌جانبه در فضای سایبر از وظایف دستگاه‌های حکومتی است. ایشان در سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه در بند ۳۳ و ۳۴، توسعه محتوا در

۱. برخی پژوهشگران ابعاد امنیت را در هفت بُعد «نظامی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اخلاقی، اقتصادی، و قضایی» دسته‌بندی نموده‌اند. (افتخاری و شهباز، ۱۳۹۸: ۳۱۹)

فضای مجازی براساس نقشه مهندسی فرهنگی کشور تا حداقل پنج برابر وضعیت کنونی و بومی‌سازی شبکه‌های اجتماعی و همچنین ایجاد، تکمیل و توسعه شبکه ملی اطلاعات و تأمین امنیت آن، تسلط بر دروازه‌های ورودی و خروجی فضای مجازی و پالایش هوشمند آن و ساماندهی، احراز هویت و تحوّل در شاخص ترافیکی شبکه به‌طوری‌که پنجاه درصد آن داخلی باشد را به‌عنوان سیاست‌های راهبردی در مورد فضای سایبر ابلاغ نموده است. (خامنه‌ای، سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه، ۱۳۹۴/۴/۹)

همچنین در نکات مورد توصیه اکید ایشان در حکم انتصاب اعضای شورای عالی فضای مجازی، اهتمام ویژه به سالم‌سازی و حفظ امنیت همه‌جانبه فضای مجازی کشور و نیز حفظ حریم خصوصی آحاد جامعه و مقابله مؤثر با نفوذ و دست‌اندازی بیگانگان در این عرصه به‌عنوان راهبردی مهم ذکر شده است و تدوین و تصویب نظام‌های امنیتی، حقوقی، قضایی و انتظامی مورد نیاز در فضای مجازی، از وظایف این شورا دانسته شده است.

در بندهای پنجم تا دهم این ابلاغیه آمده است: «۵. تسریع در راه‌اندازی شبکه ملی اطلاعات پس از تصویب طرح آن در شورای عالی و نظارت مستمر و مؤثر مرکز ملی بر مراحل راه‌اندازی و بهره‌برداری از آن؛ ۶. اهتمام ویژه به سالم‌سازی و حفظ امنیت همه‌جانبه فضای مجازی کشور و نیز حفظ حریم خصوصی آحاد جامعه و مقابله مؤثر با نفوذ و دست‌اندازی بیگانگان در این عرصه؛ ۷. ترویج هنجارها، ارزش‌ها و سبک زندگی اسلامی ایرانی و ممانعت از رخنه‌ها و آسیب‌های فرهنگی و اجتماعی در این عرصه و مقابله مؤثر با تهاجم همه‌جانبه فرهنگی و نیز ارتقای فرهنگ کاربری و سواد فضای مجازی جامعه؛ ۸. احراز جایگاه و سهم مناسب برای اقتصاد دانش‌بنیان در فضای مجازی در چارچوب سیاست‌های اقتصاد مقاومتی کشور و برنامه‌ریزی همه‌جانبه برای بهبود شرایط کسب و کار مرتبط با فناوری‌های مجازی و بهره‌گیری از فرصت‌های اشتغال‌زایی و نیز رونق محتوا، خدمات و تجارت در این عرصه؛ ۹. توسعه محتوا و خدمات کارآمد و رقابتی منطبق بر ارزش‌ها و فرهنگ اسلامی ایرانی در تمامی قلمروهای مورد نیاز جامعه و جلب مشارکت‌های مردمی و به‌کارگیری ظرفیت‌های بخش خصوصی در این زمینه؛ ۱۰. تدوین و تصویب نظام‌های امنیتی، حقوقی، قضایی و انتظامی مورد نیاز در فضای مجازی. (خامنه‌ای، حکم انتصاب اعضای شورای عالی فضای مجازی، ۱۳۹۴/۶/۱۴)

ایشان در بیانات خود می‌فرماید:

یکی وزارت ارتباطات [است]. این فضای مجازی امروز از فضای حقیقی زندگی ما

چند برابر بزرگ‌تر شده؛ بعضی‌ها اصلاً در فضای مجازی تنفس می‌کنند؛ و زندگی‌شان در فضای مجازی است. جوانان هم سروکار دارند با فضای مجازی، با انواع و اقسام چیزها و کارها، با برنامه‌های علمی‌اش، با اینترنتش، با شبکه‌های اجتماعی‌اش، با مبادلات و امثال اینها سروکار دارند؛ خب، اینجا لغزشگاه است. هیچ‌کس نمی‌گوید آقا جاذبه نکش. اگر شما در یک منطقه‌ای جاذبه‌ای لازم دارید، خیلی خب، جاذبه بکش، جاذبه اتوبان هم بکش اما مواظب باش! آنجایی که ریزش کوه محتمل است، آنجا محاسبه لازم را بکنید. ما به دستگاه‌های ارتباطی خودمان به مجموعه وزارت ارتباطات و شورای عالی مجازی - که بنده از آن هم گله دارم - سفارشمان این است. ما نمی‌گوییم این راه را ببندید؛ نه، اینکه بی‌عقلی است. یک کسانی نشسته‌اند، فکر کرده‌اند، یک راهی باز کرده‌اند به‌عنوان این فضای مجازی و به قول خودشان سایبری؛ خیلی خب، از این استفاده کنید منتها استفاده درست بکنید؛ دیگران دارند استفاده درست می‌کنند؛ بعضی از کشورها طبق فرهنگ خودشان این دستگاه‌ها را قبضه کرده‌اند. ما چرا نمی‌کنیم؟ چرا حواسمان نیست؟ چرا رها می‌کنیم این فضای غیرقابل کنترل و غیرمنضبط را؟ مسئولند، یکی از مسئولین هم همین‌ها هستند؛ دستگاه وزارت ارتباطات است. (مقام معظم رهبری، ۱۳ / ۲ / ۱۳۹۵)

براساس بیانات، سیاست‌های ابلاغی و احکام انتصابی ایشان، همانند ایمن‌سازی جاده‌ها و راه‌های ارتباط فیزیکی، که وظیفه واجب حکومت اسلامی است، ایمن‌سازی کامل فضای سایبر نیز لازم و ضروری است زیرا فضای تنفس آحاد جامعه محسوب می‌شود و مردم در فضای به اصطلاح مجازی، زندگی حقیقی دارند.

۱. رویکرد فقه حکومتی، تنها رویکرد فقهی مقبول و تمدن‌ساز است

مقام معظم رهبری نیز به‌عنوان یک مجتهد و فقیه، از رویکرد فقه حکومتی دفاع می‌کند. (مشکانی سبزواری، ۱۳۹۰: ۱۵۵) در توضیح این رویکرد باید گفت: در روش‌شناسی فقه، تقسیم‌بندی سه‌گانه فقه موضوع‌محور، فقه نظام‌محور و فقه سرپرستی مطرح گردیده (مرتضوی‌نژاد و میرباقری، ۱۳۹۶: ۱۱۹)؛ و اتخاذ رویکرد سوم به منظور پیشگیری از انفعال فقه در برابر طرّاحی‌های سبک زندگی مبتنی بر مدرنیته، و به‌عنوان یکی از مقدمات ضروری در تمدن‌سازی اسلامی و تنها روش صحیح فقه‌پژوهی ضروری شمرده شده است (مشکانی سبزواری و سعادت، ۱۳۹۲: ۱۰۶؛ خلف خانی، ۱۳۹۵: ۴۱)

در فقه سرپرستی جامعه به‌عنوان یک کل متغیر و متحرک، و با تأثیر و تأثر درونی اجزاء خود بر یکدیگر، مورد تصرف حکومت قرار می‌گیرد و طرّاحی چپستی و مقادیر تمایلات اخلاقی و ذائقه

عموم اعضای جامعه، مهم‌ترین لایه تصرف در جامعه است (خلف‌خانی، ۱۳۹۵: ۴۴) و درواقع علاوه بر نگرش کلان و منسجم به نظامات اقتصادی، سیاسی، تربیتی و ...؛ حرکت تکاملی و اختیاری فرد و جامعه، در سه لایه فردی، اجتماعی و تاریخی، سرپرستی می‌شود که نیازمند ارتقای فقه در ناحیه مبانی کلامی، فلسفه فقهی و فلسفه اصولی دانسته شده است. (مرتضوی‌نژاد و میرباقری، ۱۳۹۶: ۱۰) اتخاذ رویکرد فقه حکومتی نتایج متعددی دارد که ازجمله آنها، توجه به کارآمدی و میزان اثربخشی احکام و قوانین است؛ که در فقه فردگرا، صرفاً شروط فعلیت احکام لحاظ می‌شوند. همچنین با این رویکرد، رجوع به اصول عملیه و مخصوصاً «أصالة الإحتیاط» بسیار کاهش خواهد یافت. زیرا قوانین حقوقی که به جهت اجرا در محیط جامعه وضع می‌شوند، به صراحت و قاطعیت نیاز دارند. (ضیائی‌فر، ۱۳۹۰: ۲۵)

بنابراین دو رویکرد فقه حکومتی و فقه فردگرا در موضوع، هدف، روش و مبانی با یکدیگر تفاوت‌هایی دارند که این اختلاف رویکردی، دارای ثمرات عملی قابل‌توجهی است. به نظر می‌رسد کشف راهکارهای بستر ساز و ذائقه‌پرور در زایش سبک زندگی و تولّد تمدّن از آن، و در نتیجه تأثیر تربیتی و سرپرستی حاکمیت بر آحاد جامعه باید مبتنی بر مبانی انسان‌شناختی، هستی‌شناختی، ارزش‌شناختی و معرفت‌شناختی اسلامی باشد و با هدف پرورش انسان در همه ابعاد جسمی و روحی و همچنین فردی و اجتماعی او صورت گیرد. که این بایسته‌های کلی و اصول تربیت در سطح حاکمیت به‌عنوان مربّی و عامل تربیتی و سرپرستی، در ماهیت و چیستی روش‌های تربیتی حاکمیت تأثیر جدّی دارد.

به منظور استکشاف مجدّد احکام فقهی با رویکرد فقه حکومتی از منابع فقهی‌ای که غالباً با رویکرد فقه فردگرا تولید شده‌اند، انجام اموری لازم دانسته شده است. به‌طور مثال استخراج مبانی از روبنا به زیربنا و استنباط نظام مقاصد شریعت، استنباط و اتخاذ منطق حجّیت به جهت هماهنگ‌سازی فهم‌های دینی، و استفاده کارآمدتر از عقل و مصلحت (خلف‌خانی، ۱۳۹۵: ۴۰ و ۴۷؛ غلامی و میراحمدی، ۱۳۹۳: ۱۰۳) که توجه به مقوله تشخیص مصالح احکام اولیه و ثانویه در عین خطیر بودن، حائز اهمیت بسیار زیادی است؛ تاجایی که رأس هرم فقه اسلامی، مصلحت دانسته شده است. (شاگردی، ۱۳۹۲: ۱۱۹) البته در فقه شیعه استحسان مبانی استنباط نمی‌باشند و کشف ظنّی مقاصد شریعت، توان اثبات حکم شرعی را ندارد (سبحانی، ۱۳۹۴: ۲ / ۸۱) اما در هدایت‌گری جامعه به سوی مصالح نفس‌الامری و تولید موضوع احکام، می‌توان توجه به مقاصد شریعت را ضروری دانست. و به‌طور مشخص در بحث حاضر، قرار دادن فضای سایبری به منزله فضای زیست حقیقی و ایده

گرفتن از بایسته‌های مدیریت فضای فیزیکی برای مدیریت فضای سایبری، یک راهکار مبتنی بر مقاصد شریعت است؛ با این توضیح که مقصود شارع از جعل حکم، تنظیم معاش انسان در شئون زندگی در جهت سعادت بخشی برای اوست، و فهم ارتکازی و عرفی مخاطبین احکام اسلام در بحث اعمال حاکمیت بر فضای زندگی سایبری، تنزیل مذکور را می‌پذیرد و محل اجرای احکام را فضای زندگی می‌داند؛ درحالی که در استظهار از ادله مربوط به فضای زندگی فیزیکی، الغای خصوصیت می‌کند. البته بدیهی است که در هر تنزیلی چشم‌پوشی از اختصاصات و امتیازات ممکن نیست و موضوع‌شناسی تخصصی نسبت به فضای سایبر لازم است.

۲. در مقاصد شریعت اسلامی، تأمین امنیت جایگاه مهمی دارد.

بر پایه آموزه‌های قرآن کریم، امنیت یکی از بزرگ‌ترین موهبت‌های الهی است (قریش / ۴؛ نحل / ۱۱۲؛ انفال / ۲۶؛ فصلت / ۴۰؛ انعام / ۸۲) و بسیاری از فقیهان متقدم و فقه‌پژوهان معاصر، مقاصد اصلی شریعت و وظایف حاکمیت اسلامی در راستای اجرا و عینیت بخشی به شریعت را زیر چتر گسترده و چندبعدی امنیت گنجانده‌اند (صرامی، ۱۳۹۷: ۶۰؛ ورعی، ۱۳۹۷: ۱۲۶) شهید اول و فاضل مقداد - قدس سرهما - در استنباطی جامع نسبت به قواعد و ارکان شریعت اسلام، بیان می‌دارند که «شریعت با احکام عبادات، معاملات و قضا و شهادات برای حفاظت و بقای دین، جان، مال، نسب، و عقل و عقلانیت انسان و به تعبیر دیگر تأمین امنیت در موارد یادشده، نازل گردیده است».

(عاملی مکی، ۱۴۰۰، ج ۱: ۳۹ - ۳۴؛ حلی سیوری، ۱۴۰۳: ۶۳ - ۶۰)^۱

یافته‌های تحقیق

با توجه به مبانی پیش‌گفته می‌توان گفت: یکی از مطالبات جدی مقام معظم رهبری در سال‌های اخیر، تأمین امنیت همه‌جانبه مردم برای استفاده از فضای سایبر است و این دیدگاه را می‌توان همسو با مقاصد شریعت دانست. همچنین باتوجه به تأکیدات ایشان نسبت به امنیت همه‌جانبه فضای سایبر در بیانات و سیاست‌های ششم توسعه، مطالبه ایشان در مورد برنامه‌ریزی برای مدیریت رسانه‌های فراگیر و مسئولیت دستگاه‌های حکومتی در بیانیه گام دوم، قطعاً شامل تأمین امنیت با تمام ابعاد و

۱. دیدگاه فوق در روایاتی که به فلسفه و حکمت احکام پرداخته‌اند، (نهج‌البلاغه، حکمت ۲۵۲؛ ابن‌بابویه، ۱۳۷۸ ق: ۲ / ۱۳۲ - ۹۹؛ ۱۳۸۵: ۲ / ۵۹۲) قابل رهگیری و تأیید است. مانند روایت مبسوط فضل بن شاذان نیشابوری از امام رضا (ع) که بسیاری از فقها و حدیث‌شناسان همانند شیخ اعظم انصاری این روایت را صحیح می‌دانند و به آن عمل کرده‌اند. (ر. ک: انصاری دزفولی، ۱۴۳۱: ۲ / ۱۱ و ۴۴)

گونه‌های آن به عنوان وظیفه حکومت اسلامی است؛ زیرا در توصیه چهارم بیانیه اعلام می‌دارد که توصیه‌های این بیانیه قبلاً در قالب سیاست‌های کلان بارها تکرار شده است و علاوه بر آن اشاره شد که بیانیه گام دوم مطابق با منظومه فکری ایشان و سایر فرمایشات و دیدگاه‌های ایشان است. یکی از مستندات روایی «وجوب تأمین امنیت در فضای سایبر»، فرمایش امیرالمؤمنین (ع) در باب تأمین امنیت در جامعه مخصوصاً نسبت به راه‌های ارتباطی، است که از وظایف اصلی حکومت اسلامی یاد شده است؛ ایشان می‌فرماید:

خدایا تو می‌دانی که جنگ و درگیری ما برای به دست آوردن قدرت و حکومت و دنیا و ثروت نبود، بلکه می‌خواستیم نشانه‌های حق و دین تو را به جایگاه خویش باز گردانیم، و در سرزمین‌های تو اصلاح را ظاهر کنیم، تا بندگان ستم‌دیده‌ات در امن و امان زندگی کنند، و قوانین و مقررات فراموش شده تو بار دیگر اجراء گردد. (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۳۱)

در این بیان نورانی یکی از اهداف تشکیل حکومت اسلامی تأمین امنیت مردم معرفی شده است. در جای دیگر می‌فرماید:

درحالی‌که مردم به زمامداری نیک یا بد، نیازمندند، تا مؤمنان در سایه حکومت، به کار خود مشغول و کافران هم بهرمنند شوند، و مردم در استقرار حکومت، زندگی کنند، به وسیله حکومت بیت‌المال جمع‌آوری می‌گردد و به کمک آن با دشمنان می‌توان مبارزه کرد. جاذبه‌ها امن و امان، و حق ضعیفان از نیرومندان گرفته می‌شود، نیکوکاران در رفاه و از دست بدکاران در امان می‌باشند. (نهج‌البلاغه، خطبه ۴۰)

در این بیان، لزوم تأمین امنیت راه‌های ارتباطی به صراحت بیان شده است که با الغای خصوصیت عرفی از راه‌ها و اماکن فیزیکی می‌توان فضای ارتباطی و زیستی در محیط سایبر را مشمول کلام امام دانست. زیرا عرف مخاطب کلام امام (ع) با دقت در عناصر قوام‌بخش مفاهیمی همچون فضای زندگی شهری و فضاها‌ی ارتباطی بین شهری، «احساس امنیت از سوی محیط پیرامون» را که مقدمه رفتار ارادی و بندگی آزادانه و مانع تعدی و ظلم می‌شود را عنصر قوام‌بخش می‌یابد، و در نظر عرف، محیط سایبری برای زیستن متناسب خود با محیط زیست فیزیکی از حیث تأمین ابعاد امنیتی متناسب هر فضا و در حیطه توان حاکمیت تفاوتی وجود ندارد. وانگهی با توجه به قابلیت‌های فضای سایبری برای تحصیل آگاهی و دانش و یا فعالیت‌های اقتصادی، هیچ تفاوتی میان امنیت حوزه نشریات و یا بازار میان فضای سایبری و غیر آن وجود ندارد. بلکه از جهاتی تأمین امنیت و

جلوگیری از ضرر رساندن افراد در فضای سایبری اولویت دارد؛ (طباطبایی و لیالی، ۱۳۹۷: ۹۰ و ۱۰۰) زیرا قابلیت انتشار مطالب با سرعت و وسعت زیاد، همان‌طور که می‌تواند در مسیر توحید و بندگی سهولت و آسانی را به دنبال داشته باشد، می‌تواند به آسانی ضررها و ناامنی‌های نظامی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اخلاقی، اقتصادی و روانی را به دنبال داشته باشد که نسبت به ناامنی‌های مرتبط با فضای فیزیکی بسیار بیشتر است. به‌طور مثال افشا شدن اسرار محرمانه شخصی در فضای مجازی به طوری گسترده و خارج از کنترل است که اعاده حیثیت در بسیاری از موارد ناممکن است. و یا ترویج خشونت و ارباب مردم در این فضا به آسانی و گستردگی‌ای بسیار بیشتر نسبت به فضای فیزیکی صورت می‌گیرد.

شایان ذکر است، تأمین امنیت در فضای فیزیکی و یا سایبری، گاهی موجب زحمت مردم و یا محدود شدن حق انتخاب و آزادی ایشان می‌گردد و در زمان صدور نصوص شرعی و عصر معصومین علیهم‌السلام نیز این تقابل امنیت و آزادی به وجود می‌آمده، اما در مقام تراحم حقوق (حق امنیت و حق انتخاب و آزادی مشروع، حق فرد و حق جامعه)، امنیت عموم مردم مقدم شده است و ادله وجوب تأمین امنیت از این حیث اطلاق دارند. بلکه براساس اصل عدم ولایت، حاکم اسلامی تنها به مقدار ضرورت‌های امنیتی می‌تواند آزادی مشروع فردی را فدای امنیت همه‌جانبه عموم مردم کند. در ادامه به گونه‌های امنیت و وجوب ایجاد امنیت فضای سایبر با رویکرد فقه حکومتی اشاره می‌گردد:

امنیت فرهنگی

یک. امنیت اعتقادی

کتاب ضلال در اصطلاح فقهی، حاوی اطلاعات گمراه‌کننده‌ای هستند که در سابق تنها به صورت مکتوب بودند و گاهی در میان آنها اطلاعات صحیحی نیز وجود داشته است، اما به طور ضمنی و یا با دلالت التزامی مخاطب را از اعتقادات صحیح دینی منحرف می‌کنند. و می‌توان از روایات دال بر حرمت تولید، نگهداری، نسخه‌برداری، انتشار، اجاره، خرید و فروش کتب حاوی مباحث گمراه‌کننده یا همان «کتب ضلال» (انصاری دزفولی، ۱۴۳۱: ۱ / ۲۳۸ - ۲۳۳)، الغای خصوصیت کرده و حرمت امور فوق را در مورد سایت‌ها، کانال‌ها و منابع دیجیتال و اینترنتی گمراه‌کننده، استنباط کرد. زیرا از نظر عرف مخاطب این روایات میان کتاب کاغذی و کتاب دیجیتال تفاوتی وجود ندارد و هر بستری که کارکرد کتاب و روزنامه و مانند آن را داشته باشد و به تعبیری رسانه محسوب شود، مشمول همین حکم است. بنابراین اگر جلوگیری از انتشار کتب ضلال و حفظ بهداشت فکری جامعه وظیفه حتمی و

مورد توافق و تسالم است، ممانعت حکومت از انتشار مطالب منحرف‌کننده در فضای سایبر نیز با استفاده از پالایش، اختلال سیگنال و مانند آن واجب است.

می‌توان گفت غرض شارع مقدس این است که مردم در معرض ارتباط با ویروس اعتقادی قرار نگیرند، بنابراین ارتباط با کسی که خودش بدون واسطه کتاب، مردم را گمراه می‌کند، و خوف از انحراف وجود دارد نیز جایز نیست (خامنه‌ای، ۱۳۹۴: ۳۳۹) و فراهم کردن فضای مناسب برای افرادی که علم داریم در آن فضا مرتکب حرام می‌شوند، هرچند مجانی حرام است (انصاری دزفولی، ۱۴۳۱: ۱ / ۱۲۳ و ۳۸۵: ۲ / ۵۳) بنابراین فراهم کردن بستری که علم داریم، همراه‌کنندگان از آن فضا سوءاستفاده می‌کنند جایز نیست؛ بلکه می‌توان گفت ایجاد چنین بستری [به‌صورت فعل یا ترک فعل]، از سوی حکومت دارای مفساد بیشتر و گسترده‌تری است و به‌طور مصداقی عدم اقدام جهت کنترل و نظارت فعال نسبت به تأسیس وب‌سایت، یا گروه و کانال در شبکه‌های اجتماعی که افراد منحرف اداره می‌کنند، جایز نیست؛ هرچند برخی مطالب صحیح هم در آنها تبادل شود، اما خوف از گمراه‌کننده بودن در میان مطالب آنها وجود دارد.^۱

دو. امنیت اخلاقی

ادله فقهی حرمت فحشا، لهو و غنا و سایر گناهان سمعی و بصری (انصاری دزفولی، ۱۴۳۱: ۱ / ۱۱۸ - ۱۱۷ و ۴۱: ۲ / ۱۱۷) بدون نیاز به الغای خصوصیت و یا تنقیح مناط، شامل موضوعات این احکام در فضای سایبر می‌باشند، همان‌طور که قرار دادن فضای فیزیکی برای انجام گناه یا با علم به انجام گناه، به صورت اجاره و یا مجانی حرام است (انصاری دزفولی، ۱۴۳۱: ۱ / ۱۲۳ و ۳۸۵: ۲ / ۵۳؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۴: ۱۸۷) فراهم کردن امکان ارتکاب محرمات فوق و مانند آن در فضای سایبر نیز با الغای خصوصیت عرفی حرام است و براساس قاعده «تعزیر» از وظایف حتمی و بدیهی حکومت اسلامی، انجام پالایش و جلوگیری نسبت به انتشار و ترویج هر آن چیزی است که با اخلاق حسنه و مخصوصاً عفت جنسی آحاد جامعه منافات دارد. (اسماعیلی و نصراللهی، ۱۳۹۵: ۶۵ - ۶۷) درحالی‌که دادن إذن به پیام‌رسان‌های فحشارسان داخلی و خارجی، در حال حاضر در اختیار دولت و حکومت اسلامی است و براساس قاعده فقهی «حرمت اعانت و یاری بر گناه» می‌توان گفت هرچند قصد عرفی بر ارتکاب معصیت را در استفاده از این قاعده شرط بدانیم، (انصاری دزفولی، ۱۴۳۱: ۱ / ۱۳۶) یا وقوع فعل مورد اعانت را در مفهوم اعانت و یاری قید بزینیم، (موسوی خویی، ۱۴۳۴: ۱ / ۲۴۸) در آنجا عرف، مسئولین حاکمیت را دارای قصد شأنی می‌داند و نگاه کلان و حکومتی به فقه به روشنی

۱. بحث در مورد مرجع قضاوت‌کننده نسبت به ضلالت اعتقادی افراد و آثار رسانه‌ای ایشان به جای خود موکول می‌شود.

بر حرمت سهل‌انگاری مسئولین در پالایش قضاوت می‌کند (طباطبایی و لیالی، ۱۳۹۷: ۹۷) از طرف دیگر علاوه بر وجوب نهی و رفع منکر، وجوب دفع منکر مورد تأیید عقل مستقل است و در کلام برخی از ستون‌های فقهت مورد استناد واقع شده است (انصاری دزفولی، ۱۴۳۱: ۱ / ۱۴۱)

شیخ اعظم انصاری (قده) معتقد است درجایی که می‌دانیم فردی اهتمام به معصیت دارد و در شرف انجام فعل حرام است، و در صورتی که مانع معصیت او نشویم ارتکاب حرام قطعی است، و مانع ایجاد کردن ما سبب و علت تامه در عدم صدور حرام است؛ از باب قاعده لطف و حکم عقل عملی و همچنین ادله نقلی^۱ دفع منکر واجب است. (انصاری دزفولی، ۱۴۳۱: ۱ / ۱۴۳ - ۱۴۲) هرچند برخی فقها این بیان را مطابق ظاهر کلام مشهور دانسته‌اند ولی معتقدند حکم عقل به وجوب دفع منکر فقط در مواردی است که عدم تحقق آنها مورد اهتمام شارع است، مانند تعرض به جان و مال و آبروی محترم و هدم اساس دین و شکسته شدن شوکت و اِثمت مسلمین، و ترویج بدعت‌های گمراهان. (موسوی‌خویی، ۱۴۳۴: ۱ / ۲۵۲) موضوع‌شناسی فقهی نسبت به وضعیت کنونی فضای سایبری غیربومی، نشان می‌دهد قدر متیقن ذکر شده در کلام محقق خویی (قده) یعنی مفاسدی که نبود آنها مورد اهتمام شارع است، در فضای سایبری رها شده فعلی رخ می‌دهند.

امنیت اجتماعی

یک. امنیت روانی

به‌طور کلی تخویف و ترساندن مؤمن از محرّمات الهی است. (حرّ عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۲: ۳۰۳؛ انصاری دزفولی، ۱۴۳۱، ج ۲: ۱۰۹) علاوه بر اخافه مؤمن، براساس آیات ۶۰ تا ۶۲ سوره احزاب، مجازات منافقان و بیمار دلانی که با شایعه پراکنی و یا انتشار اخبار صحیح اما طبقه‌بندی شده در مصادیق گوناگون مانند گرانی و یا حمله دشمن در آینده نزدیک و... [تزلزل، ترس، ناامیدی، دلهره و اضطراب عمومی ایجاد می‌کنند، لعن الهی و اعدام است، (خسروپناه و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۰۴۲) که این مجازات سنگین براساس اصل تناسب جرم و جزا و عدل جزایی، نشان می‌دهد ایجاد ناامنی اجتماعی تا چه اندازه مبعوض خداوند و به همین میزان امنیت اجتماعی تا چه اندازه باید مورد اهتمام حکومت اسلامی باشد. بنابراین مقابله پیشگیرانه با اخلال‌کنندگان به امنیت روانی مردم از وظایف بدیهی حکومت است که تفاوتی میان شکل ظاهری و در فضای فیزیکی و یا سایبری بودن این ایجاد ناامنی وجود ندارد.

۱. فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع لَوْ لَا أَنِّي أُمِّيَّةٌ وَجَدُوا لَهُمْ مَن يَكْتُبُ وَيَجِبِي لَهُمُ الْفِيءُ وَيَقَاتِلُ عَنْهُمْ وَيَشْهَدُ جَمَاعَتَهُمْ لَمَا سَلَبُونَا حَقَّنًا وَلَوْ تَرَكَهُمُ النَّاسُ وَمَا فِي أَيْدِيهِمْ مَا وَجَدُوا شَيْئًا إِلَّا مَا وَقَعَ فِي أَيْدِيهِمْ؛ الحديث. (حرّ عاملی، ۱۴۰۹: ۱۷ / ۱۹۹)

دو. امنیت آبرویی

ادله فقهی حرمت غیبت، سخن چینی، تتبع از لغزش‌های مؤمنین، خار کردن مؤمن، تشبیب و ابراز عشق به زن مؤمن و غفیف و ذکر محاسن او، شایع کردن گناه سرّی و پنهان افراد؛ (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۲ - ۲۷۵ و ۳۰۶؛ انصاری دزفولی، ۱۴۳۱: ۱ / ۱۷۷ و ۳۲۷ و ۲ / ۱۱۴ - ۱۱۱) شامل ارتکاب این امور در فضای سایبر نیز می‌شود؛ در صورتی که تخریب شخصیت افراد محترم و تعرّض به عِرْض و آبروی ایشان در فضای سایبر به نحو خصوصی و یا عمومی انجام شود، با شکایت آن فرد وظیفه مجازات بر عهده دستگاه حاکمیت است. (ر. ک: ورعی، ۱۳۹۷: ۱۱۸) و ایجاد سازوکاری که بستر ناامن سازی روانی و آبرویی توسط مجرمان را ناهموار کند، بر عهده حاکمیت است. (سید باقری، ۱۳۹۷: ۴۲ - ۳۰)

سه. امنیت حریم خصوصی

اسلام حریم خصوصی را معتبر شمرده و شرط جواز ورود به حریم مسکونی و اختصاصی غیر را تحصیل اذن او دانسته است (نور، ۲۸ - ۲۷ و ۵۹) و با نهی از تجسس، تفتیش، استراق سمع و بصر، و افشاء سر بر این حکم به شدت تأکید نموده است. (حسینی و برزویی، ۱۳۹۶: ۱۳۱ - ۱۱۹؛ سید باقری، ۱۳۹۷: ۳۶ - ۳۴) همچنین براساس روایات صادر از پیامبر و اهل بیت (ع) و اجماع فقها، در صورتی که فردی با نگاهی به حریم خصوصی افراد تجاوز کرده و اشراف و اطلاع حاصل کند و دفع او متوقّف بر آسیب جسمانی و یا قتل او شود، خون او هدر است. (نجفی، ۱۴۰۴: ۴۱ / ۶۶۰) این موضوع در مورد فضای سایبر نیز صدق می‌کند و با الغای خصوصیت عرفی، حریم خصوصی کاربران مشمول این حکم می‌شود، (حسینی و برزویی، ۱۳۹۶: ۱۲۶) از این روی، فراهم کردن امکان حفاظت از حریم خصوصی افراد بر حکومت واجب بوده و عقوبت متجاوزان سایبری به حریم اختصاصی افراد، ضروری است. همان‌طور که پیامبر اعظم (ص) در ماجرای سمره بن جندب با حمایت از حفظ حریم خصوصی مرد انصاری و خانواده‌اش، دستور به ریشه‌کنی درخت سمره دادند و فرمان حکومتی‌ای صادر کردند تا راه سوءاستفاده متجاوزان و ضرررسانندگان برای همیشه بسته شود. (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۲۵ / ۴۲۹؛ امام خمینی، ۱۴۳۱: ۳ / ۵۳۳)

چهار. امنیت اقتصادی

در این مقوله از چند زاویه می‌توان سخن گفت. به‌طور مثال، طراحی قالب و نحوه دسترسی به صفحات اینترنتی توسط حکومت می‌تواند به گونه‌ای باشد که موجب نگرانی کاربر در استفاده از

اینترنت و مصرف بیهوده از ذخیره اینترنت خریداری شده او گردد. چه به صورت کم شدن ناگهانی از ذخیره اینترنت کاربر در اثر فریب وی توسط برخی اپلیکیشن‌ها و چه به سبب گران‌فروشی دولت به مردم و ارائه اینترنت در استفاده‌های داخلی اما با اخذ مبالغی متناسب با پهنای باند اینترنت بین‌الملل. در این مورد ایمن‌سازی فضای سایبر، همانند ایمن‌سازی فضای فیزیکی از وظایف حکومت است؛ زیرا جلوگیری از هدررفت سرمایه‌های مردم از وظایف حکومت اسلامی است. (انصاری دزفولی، ۱۴۳۱: ۲ / ۱۰۶ - ۱۰۴) از زاویه دیگر، ایجاد بازار تجاری ایمن، از نظر قیمت‌گذاری اجناس، جلوگیری از تدلیس، تغیر، و غش^۱ در معرفی کالاها در تجارت اینترنتی، از وظایف اقتصادی حتمی حکومت اسلامی بود، و تخلف از قوانین حکومتی مستوجب تعزیر است؛ (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳) تا محیط کسب و کار امنیت اقتصادی داشته باشد. به‌طور مثال یکی از کسب‌های حرام در اسلام، «نجش» می‌باشد. به این معنا که فروشنده با شخص ثالثی توافق کند که او در حین تجارت فروشنده با خریدار، تقاضای خرید کالا با قیمت بالاتر کند و بدین ترتیب قیمت کالا را بالاتر جلوه دهد. این توافق حد اقل درجایی که با قصد اضرار به مسلمین صورت بگیرد، حرام است و وجهی هم که در قبالش دریافت می‌شود، حرام بوده و از نظر ضمان در حکم غصب می‌باشد. (موسوی خویی، ۱۴۳۴: ۱ / ۵۹۰؛ انصاری دزفولی، ۱۴۳۱: ۲ / ۶۱) چنین موضوعی در فضای سایبر هم اتفاق می‌افتد و مفاسد «نجش» یعنی تبلیس و غش^۲ (فریبکاری) و اضرار به مشتری که مناط این حکم هستند، به وضوح مترتب می‌گردند.

پنج. امنیت اطلاعات محرمانه ملی

قاعده فقهی «نفی سبیل و سلطه کفار بر مؤمنین»، (بجنوردی، ۱۴۳۰: ۱ / ۱۹۳ - ۱۸۷) لزوم حفظ عزت و اقتدار مؤمنین در برابر دشمنان و لزوم تجهیز تمام نیروها در مقابل بیگانگان، (منافقون / ۸؛ انفال / ۶۰) وجوب حفظ اطلاعات اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و... از دستبرد بیگانگان و ممانعت از جاسوسی و شکست اطلاعاتی در فتنه‌های منافقان، (توبه / ۴۷ و ۱۰۷) که حتی منجر به تخریب مسجد ضرار شد؛ (سبحانی، ۱۳۸۶: ۸۸۲) ضرورت مقابله حکومت اسلامی با اشراف اطلاعاتی و انجام عملیات داده‌کاوی بیگانگان^۱ نسبت به مسلمین را ثابت می‌کند. همان‌طور که در فضای غیرمجازی حفظ اطلاعات طبقه‌بندی شده در گذشته با طراحی روش‌های نامه‌نگاری امن و استفاده از مهر و مانند آن صورت می‌گرفته، براساس موضوع‌شناسی رسانه‌های سایبری و امتیازات این فضا نسبت به

1. datamining.

فضای غیرمجازی، ایده شبکه ملی اطلاعات با تعریف خاص آن، یعنی به وسیله ایجاد زیرساخت‌ها و امکانات الکترونیکی و ایجاد فضایی برای تشکیل و توسعه اینترنت ملی، راهکار ایجابی مورد استفاده در بسیاری از کشورهاست. (کهنوند، ۱۳۹۵: ۳۰ - ۲۳)

خاتمه: پیشنهاداتی در جهت تأمین امنیت فضای سایبر

با توجه به اشراف و مدیریت ایالات متحده آمریکا بر ارتباطات اینترنت جهانی و از طرفی باتوجه به مبانی فرهنگی و ایدئولوژیک ملل مختلف و در نتیجه نبود قواعد مسلم و تعریف یکسان از گونه‌های امنیت؛ (محسنی، صوفی زمر، ۱۳۹۶: ۱۶۸ - ۱۶۷) قدم اول در تأمین امنیت فضای سایبر و استقلال، نسبت به تبادل اطلاعات در داخل کشور، ایجاد اینترنت مستقل و شبکه ملی اطلاعات است تا اختیار مدیریت آن نیز در دست بیگانگان نباشد. با این کار رصد ارتباطات اینترنتی با خارج از کشور هم که کاهش چشمگیری پیدا می‌کند، ممکن می‌شود و فیلترینگ هوشمند آن نیز موفق‌تر می‌شود. همچنین با توجه به اینکه یکی از عوامل آسیب‌پذیری امنیتی کشورها، هویت پنهان کاربران است، (همان: ۱۶۶) ضروری است تولیدکنندگان اطلاعات و استفاده‌کنندگان نیز دارای شناسنامه و هویت معلوم باشند و همانند فضای فیزیکی، برای نشر مطالب خود و برپایی کرسی تدریس و تجارت از حکومت اسلامی مجوز بگیرند^۱ و دلایل ضرورت شناسایی هویت افراد در فضای فیزیکی، به طریق اولی در مورد فضای سایبر قابلیت استناد دارند. چراکه ایجاد ناامنی در بستر سایبر آسان‌تر، سریع‌تر و با زیان‌های جبران ناپذیرتر رخ می‌دهد. این پیشنهادات در سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه و حکم انتصاب اعضای شورای عالی فضای مجازی نیز بیان شده‌اند، بنابراین سیاست‌های ابلاغی رهبر انقلاب یک مدیریت غیرمنفعل و بلکه مبتکر را نشان می‌دهد و صرفاً به برخورد سلبی و انفعالی با اعمال پالایش محدود نمی‌شود؛ درحالی‌که با دکتترین امنیتی و دفاعی اسلامی مطابقت دارد.

نتیجه

با بررسی دیدگاه‌های مقام معظم رهبری براساس منظومه فکری ایشان، روشن شد که امنیت همه‌جانبه فضای سایبر که شامل امنیت فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و اطلاعات محرمانه فردی و ملی است، جزء مطالبه مهم ایشان در توصیه دوم بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی است و این مطالبه، مستند به گزاره‌های فقه سیاسی است که با رویکرد فقه حکومتی قابل استنباط هستند. همچنین

۱. راهکار مذکور یک راهکار عقلانی است، همان‌طور که برخی کشورهای غیراسلامی مانند چین هویت‌نمایی حقیقی کاربران فضای سایبر را ضروری کرده‌اند. (۱۳۹۴/۶/۱۸: <https://www.tasnimnews.com/fa/news>)

علاوه بر وضع قوانین کیفری بازدارنده، و انجام پالایش هوشمند به عنوان راهکار سلبی، لزوم ایجاد شبکه ملی اطلاعات و شناسنامه دار کردن افراد و کرسی‌های علمی، تجاری و خبرگزاری به عنوان راهکار ایجابی تأمین امنیت در فضای سایبر پیشنهاد گردید.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، ۱۳۷۸ ق، *عیون اخبار الرضا*، ج ۱، تهران، جهان.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، ۱۳۸۵، *علل الشرایع*، ج ۱، قم، کتابفروشی داوری.
۳. ابن فارس، احمد، ۱۴۰۴ ق، *معجم مقاییس اللغة*، ج ۱، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.
۴. اسماعیلی، محسن و محمد صادق نصراللهی، ۱۳۹۵، «پالایش فضای مجازی، حکم و مسائل آن از دیدگاه فقهی»، *مجله پژوهشی دین و ارتباطات*، سال ۲۳، ش ۴۹.
۵. اسماعیلی، محسن، ۱۳۹۷، «حق بر امنیت و همگانی بودن آن»، *مجله فقه حکومتی*، سال ۲، ش ۵.
۶. افتخاری، اصغر و حسن شهباز، ۱۳۹۸، «کالبد شکافی ابعاد امنیت از منظر آیت الله مهدوی کنی، *مجله پژوهشی دانش سیاسی*، سال ۱۵، ش ۳۰.
۷. انصاری دزفولی، مرتضی، ۱۴۳۱ ق، *کتاب المکاسب*، ج ۱۴، قم، مجمع الفکر الاسلامی.
۸. ایزدهی، سید سجاد، ۱۳۹۴، «ماهیت فقه سیاسی»، *مجله پژوهشی حقوق اسلامی*، سال ۱۲، ش ۴۴.
۹. بجنوردی، محمدحسن، ۱۴۳۰ ق، *القواعد الفقهية*، ج ۴، قم، دلیل ما.
۱۰. بهرامی، محمد، ۱۳۸۲، «قرآن و مسئله امنیت ملی»، *مجله پژوهشی پژوهش‌های قرآنی*، ش ۳۵.
۱۱. تمیمی آمدی، عبدالواحد، ۱۴۱۰ ق، *غرر الحکم و درر الکلم*، ج ۲، قم، دار الکتب الاسلامی.
۱۲. حاجزاده، هادی و دیگران، ۱۳۹۵، «جایگاه امنیت نظام سیاسی در فقه امامیه با تأکید بر مرجع امنیت»، *مجله پژوهشی تحقیقات بنیادین علوم انسانی اسلامی*، ش ۳.
۱۳. حسین نژاد، سید مجتبی و علی اکبر ایزدی فرد، ۱۳۹۶، «فقه الکترونیک در الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت»، *مجله پژوهشی مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی*، سال ۵، ش ۹.
۱۴. حسینی، مهدی و محمدرضا برزویی، ۱۳۹۶، «مبانی و مؤلفه‌های فقهی حمایت از حریم خصوصی افراد در فضای مجازی»، *مجله پژوهشی مطالعات حقوق بشر اسلامی*، سال ۶، ش ۱۳.
۱۵. حلی سیوری، مقداد بن عبدالله، ۱۴۰۳ ق، *نضد القواعد الفقهیه علی مذهب الامامیه*، ج ۱، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی.

۱۶. خامنه‌ای، سید علی، ۱۳۹۴، *حکم انتصاب اعضای شورای عالی فضای مجازی*، بنگرید به:
<https://www.leader.ir/fa/content/13542/>
۱۷. خامنه‌ای، سید علی، ۱۳۹۴، *رساله آموزشی ۲*، ج ۵، قم، فقه روز.
۱۸. خامنه‌ای، سید علی، ۱۳۹۴، *سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه*، بنگرید به:
<https://www.leader.ir/fa/content/13369/>
۱۹. خامنه‌ای، سید علی، ۱۳۹۵، *بیانات در دیدار با دانشگاه فرهنگیان*، بنگرید به:
<https://fa/content/14843/>
۲۰. خامنه‌ای، سید علی، ۱۳۹۷، *بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی*، بنگرید به:
<https://www.leader.ir/fa/content/22734/>
۲۱. خامنه‌ای، سید علی، ۱۳۹۷، *ولایت و حکومت*، ج ۵، قم، صهبا.
۲۲. خامنه‌ای، سید علی، ۱۴۰۰، *بیانات در دیدار نوروزی*، بنگرید به:
<https://www.leader.ir/fa/speech/24900>
۲۳. خسروپناه، عبدالحسین و دیگران، ۱۳۹۸، *منظومه فکری حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای*، ج ۵، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۴. خلف‌خانی، علی، ۱۳۹۵، «بررسی و تحلیل مؤلفه‌های نظریات حوزه فقه حکومتی»، *مجله تخصصی پژوهشنامه فقهی*، سال ۴، ش ۲.
۲۵. دفانس، کنفیدانسیل، دفانس، ۱۳۸۲، «آژانس امنیت ملی آمریکا چگونه جهان را شنود می‌کند»، *سیاحت غرب*، سال اول، ش ۴.
۲۶. زاهدی، عاطفه، [گردآورنده]، ۱۳۹۶، *قانون مجازات اسلامی*، ج ۱۰، تهران، جنگل.
۲۷. سبحانی، جعفر، ۱۳۸۶، *فروع ابدیت، بیست و پنجم*، قم، بوستان کتاب.
۲۸. سبحانی، جعفر، ۱۳۹۴، *الوسیط فی اصول الفقه*، ج ۸، قم، امام صادق علیه السلام.
۲۹. سید باقری، سید کاظم، ۱۳۹۷، «سازوکارهای تأمین امنیت روانی در فقه سیاسی»، *مجله ترویجی فقه حکومتی*، سال ۲، ش ۵.
۳۰. شاگری، طوبی، ۱۳۹۲، «فقه حکومتی فرامذهبی با تحلیل قاعده التعزیر بما یراه الحاكم»، *مجله پژوهشی فقه مقارن*، سال ۱، ش ۱.
۳۱. شبان‌نیا، قاسم، ۱۳۹۵، *فلسفه سیاست*، ج سوم، قم، مؤسسه آموزشی امام خمینی علیه السلام.
۳۲. شریعتمداری، سید نورالدین، ۱۳۷۹، «امنیت در فقه سیاسی شیعه»، *مجله پژوهشی علوم سیاسی*، سال ۳، ش ۹.
۳۳. شریفی‌دوست، حمزه و وحید واحدجوان، ۱۳۹۸، *درس‌نامه اخلاق در فضای مجازی*، ج ۱، قم، دفتر نشر معارف.

۳۴. صرامی، سیف‌الله، ۱۳۹۷، «ماهیت فقهی امنیت؛ حق یا حکم؟»، *مجله فقه حکومتی*، سال ۲، ش ۵.
۳۵. ضیائی‌فر، سعید، ۱۳۹۰، «رویکرد فقه حکومتی در فقه»، *مجله پژوهشی علوم سیاسی*، سال ۱۴، ش ۵۳.
۳۶. ضیائی‌فر، سعید، ۱۳۹۲، *فلسفه علم فقه*، ج ۱، قم، سمت.
۳۷. طباطبایی، سید علی‌رضا و محمدعلی لیالی، ۱۳۹۷، «قواعد فقهی پالایش فضای مجازی در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران»، *مجله پژوهشی حکومت اسلامی*، سال ۲۳، ش ۱.
۳۸. عاملی مکی، شهید اول، ۱۴۰۰ ق، *القواعد و الفوائد*، ج ۱، قم، مفید.
۳۹. عاملی، سید سعیدرضا، ۱۳۹۰، *رویکرد دوفضایی به آسیب‌ها، جرائم، قوانین و سیاست‌های فضای مجازی*، ج ۱، تهران، امیرکبیر.
۴۰. غلامی، نجفعلی و منصور میراحمدی، ۱۳۹۳، «فقه فردی و فقه حکومتی، بایسته‌ها و کاستی‌ها»، *مجله پژوهشی سیاست متعالیه*، سال ۲، ش ۴.
۴۱. کهوند، محمد، ۱۳۹۵، *آسیب‌شناسی شبکه اجتماعی تلگرام*، مرکز مطالعات راهبردی فضای مجازی، دانشکده علوم اجتماعی و فرهنگی دانشگاه جامع امام حسین (ع).
۴۲. لک‌زایی، نجف و بهرام دلیر، ۱۳۹۱، «غایات و اهداف نظام سیاست متعالیه»، *مجله پژوهشی علوم سیاسی*، سال ۱۵، ش ۵۹.
۴۳. لک‌زایی، نجف و میرزا حسین فاضلی، ۱۳۹۷، «پاسخ به پرسش‌های اصلی مکاتب امنیتی از منظر فقه با تأکید بر دیدگاه صاحب جواهر»، *مجله ترویجی فقه حکومتی*، سال ۲، ش ۵.
۴۴. لک‌زایی، نجف، ۱۳۹۴، «گونه‌شناسی امنیت‌پژوهی در علوم اسلامی»، *مجله پژوهشی مطالعات راهبردی*، سال ۱۸، ش ۷۰.
۴۵. محسنی، فرید و محسن صوفی‌زمر، ۱۳۹۶، «پلیس و چالش‌های اجرایی تأمین امنیت سایبری»، *مجله پژوهشی پژوهش‌های دانش انتظامی*، سال ۲۰، ش ۴.
۴۶. مرتضوی‌نژاد، مهدی و سید مهدی میرباقری، ۱۳۹۶، «روش‌شناسی فقه حکومتی»، *مجله تخصصی پژوهش‌نامه میان‌رشته‌ای فقهی*، سال ۵، ش ۲.
۴۷. مشکانی سبزواری، عباسعلی و ابوالفضل سعادت، ۱۳۹۲، «فقه حکومتی نرم‌افزار توسعه انقلاب اسلامی»، *مجله پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی*، سال ۱۰، ش ۳۲.
۴۸. مشکانی سبزواری، عباسعلی و عبدالحسین مشکانی سبزواری، ۱۳۹۰، «درآمدی بر فقه حکومتی از دیدگاه مقام معظم رهبری»، *مجله پژوهشی حکومت اسلامی*، سال ۱۶، ش ۶۰.
۴۹. مصطفوی، حسن، ۱۴۳۰ ق، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، ج ۳، بیروت، دارالقلم.

۵۰. موسوی خمینی، سید روح‌الله، ۱۴۳۱ ق، *تهذیب الاصول* [مقرّر: آیت‌الله جعفر سبحانی]، ج ۲، تهران، نشر آثار امام خمینی علیه‌السلام.
۵۱. موسوی خمینی، سید روح‌الله، ۱۴۳۴ ق، *تحریر الوسیله*، ج ۱۲، قم، جامعه مدرسین.
۵۲. موسوی خمینی، سید روح‌الله، ۱۴۳۵ ق، *المکاسب المحرمه*، ج ۴، تهران، نشر آثار امام خمینی علیه‌السلام.
۵۳. موسوی خویی، سید ابوالقاسم، ۱۴۳۴ ق، *مصباح الفقاهه*، ج ۲، قم، فقاہت.
۵۴. نجفی، محمدحسن، ۱۴۰۴ ق، *جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام*، ج ۷، بیروت، دار إحیا التراث العربی.
۵۵. نظربور، مهدی، ۱۳۸۹، *آشنایی با قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*، ج ۲۱، قم، دفتر نشر معارف.
۵۶. واعظی، احمد، ۱۳۸۶، *حکومت اسلامی*، ج ۵، قم، حوزه علمیه قم.
۵۷. ورعی، سید جواد، ۱۳۹۷، «امنیت از اهداف تشریع»، *مجله ترویجی فقه حکومتی*، سال ۲، ش ۵.